

Bevezetés

A szegedi boszorkányperek szövegeivel először az alapképzés során találkoztam egy néprajzi szeminárium keretében. A babonás gondolkodás, illetve a társadalmi rétegződés szempontja volt az elemzés alapja, de már akkor feltűnt, hogy a nyelvi megoldások miatt a szövegegyüttes egy másfajta metodikát megkövetelő vizsgálat korpuszául is szolgálhatna. Kezdetben a Reizner János-féle átírással dolgoztunk, de az azokban található hiányos részek¹ miatt a későbbi kutatásaimban már a Csongrád Megyei Levéltárban őrzött eredeti iratokat használtam fel. Az első nyelvészeti vizsgálatom az inessivus és illativus ragjainak előfordulásaira irányult. Ennek az eredménye azt mutatta, hogy mind az illativusi, mind az inessivusi funkcióban az inessivus formája jelentkezik 97%-os arányban. Ennek véleményem szerint az a magyarázata, hogy a XVIII. századi szegedi hivatalos iratokban lehetett valamiféle írnoki norma, mely az írott szövegekben az inessivusi forma egyértelmű érvényesülését preferálta.² Ez a jelenség vélhetően a beszélt nyelvben nem érvényesült. A másik kutatásom az ablatívuszi irányú határozóragokra és a sociativusra korlátozódott. Ezek esetén azt mutattam ki, hogy nagy többségben a zárt határozóragok jelentek meg az írott forrásban, ami azt jelzi, hogy a középzárt formák a választott korpuszban még nem szereztek maguknak erős érvényt, s ez vélhetően a későbbi időszakokban indulhatott csak meg. Ezek után úgy véltem, érdemes lenne egy szélesebb körű nyelvjárástani elemzést is elvégezni.

Ez a vizsgálódás azonban korántsem mondható teljesnek, hiszen – ahogy általánosságban elmondható – a „nyelvjárástörténeti munkák lényegi részét is a korabeli hangtan és alaktan megvizsgálása teszi ki” (Hegedűs 1986: 438), ettől pedig az én munkám sem kíván eltérni. Ez az elemzés a mai magyar nyelvjárásokkal való összevetést is lehetővé teszi, így kimutathatóvá válnak az eltérések és hasonlóságok, illetve a nyelvjárás fejlődése is. (vö. Hegedűs 1986: 438)

Módszertan

Munkám alapvetően a történeti szociolingvisztika tárgyköréhez kapcsolódik. A történeti szociolingvisztika mint tudományág és szemléletmód nem tekint vissza hosszú múltra, hiszen alig több, mint harminc éve jelent meg. Lényegében a nyelv, a történelem és a szociális

¹ Reizner többnyire a kiolvashatatlanságra hivatkozott a kipontozott részek kapcsán, ami úgy vélem, nem helytálló, hiszen némi idő- és energiaráfordítással megfejthetőnek bizonyult az összes hiányos rész.

² Németh Miklós az 1717 és 1723 között keletkezett szegedi írnoki nyelvet vizsgálva jutott erre a következtetésre.

viszonyok egybefonódásának kutatásán alapszik. Gréczi-Zsoldos (2013: 178) írja: „Mivel a szociolingvisztika kitüntetett figyelmet szentel a beszélt nyelv szabályszerűségeinek és jellegzetességeinek, ezért a történeti szociolingvisztika egyik fontos feladata az egykori nyelvmemlékekben, az írásbeliségben megjelenő beszélt nyelvviség kutatása.” Mindehhez pedig szorosan kapcsolódik az, hogy tisztázzuk a nyelvföldrajzi és szociokulturális viszonyokat. Ebben nyújt segítséget a szociolingvisztikai módszer, mely esetében mindig szem előtt kell tartanunk: eltérő metodikát követel mind a modern, mind a történeti szociolingvisztikai kutatás. Ami a leíró vizsgálatban működőképes, nem feltétlenül vehető át fenntartás nélkül a nyelvtörténeti jellegű kutatásokban, szükségszerűnek mutatkozik a metodikabeli változtatás.

Németh (2008: 13) a Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros 1996-os, *Sociolinguistics and language history: studies based on the corpus of early English correspondence* munkája nyomán mutatja be a szociolingvisztikai kutatás módszertani alapkérdéseit, nehézségeit. E szerint a történeti vizsgálódás a grammatikai váltakozást és/vagy változást helyezi előtérbe, a jelenkori kutatásokra jellemző fonetikai/fonológiai váltakozás és/vagy változás nem igazán jelenik meg benne. Ennek az az oka, hogy az „írás közege nem alkalmas a fonetikai váltakozások rendszerszerűségének megfigyelésére”, mert „a fonetikai váltakozások tanulmányozásához nem eléggé finom osztatú jelölésének skálája”. (Németh 2008: 14–5) Továbbá figyelembe kell vennünk azt is, hogy általában egy-egy nyelvi újítás az írott szövegekben való megjelenése jóval később reprezentálódik, mint ahogy a beszédben már érvényt szerez magának. Noha a történeti szociolingvisztikában nem megszokott, én inkább a fonológiai, illetve a morfofonológiai váltakozásokra figyeltem, a grammatikai változások kérdéskörét nem igazán érintettem. S hogy miért mondtam ellent a megszokottnak? Úgy vélem, a XVIII. század első felében keletkezett boszorkányper-iratanyagban már sokkal egyértelműbb jelölésekkel van dolgunk, azaz nem fordul elő olyan eset, mint amit például E. Abaffy Erzsébet (1965: 20) mutat be a XVI. századi Sopron megyei nyelvet kutatva: a *törveny* 'törvény' szót olvashatjuk *törvéni*-nek, illetve *törvényi*-nek is, azaz nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik szóalak lehetett a beszélt nyelvi megoldás. Továbbá mivel az iratokban olyan nyelvjárási jelenségek is felbukkannak, melyek a fonetika/fonológia tárgykörébe tartoznak, így nem lett volna célszerű csak grammatikai kategóriákra szűkítenem a kutatást.

További fontos megállapítás, hogy a történeti szociolingvisztika esetében a kutatási anyag a véletlenszerűen ránk maradt írott forrásokra, csak az írástudók nyelvére korlátozódik,

szemben a jelen nyelvi kutatásokkal, ahol viszont minden ember beszélt nyelvét meg tudjuk vizsgálni. A történeti elemzés során a társadalom szerkezetét a történettudomány, társadalomtudomány segítségével tudjuk rekonstruálni, tehát a társadalom szerkezete nem teljesen ismert, nincs sok elérhető adatunk – szemben a mai szociológiai tudásunkkal. Mivel írott nyelvi anyagról van szó, a sztenderdizáció kérdése is felmerül, hiszen már a XVI. századtól feltételezhetjük, hogy például a deákok lejegyzéseiben megjelenhetett valamiféle normahatás. A sztenderdizáció szignifikáns volta azonban csak a modern szociolingvisztikában jelenik meg tisztán és egyértelműen, a múltban ennek jelentősége általában változó. (Németh 2008: 14–5)

A korpuszról és néhány hipotézisről

Bárczi Géza (1956: 303) hármas problémafelvetése a következőket érinti: 1) a jelenségek meghatározása, 2) kronologizálás, 3) lokalizálás. Az általam választott korpusz esetében ismerjük mind a keletkezési időt, mind a keletkezési helyet. A Szegeden íródott hivatalos iratok 1728 és 1744 között keletkeztek – ez derül ki több helytörténeti munkából is. Valójában azonban, ahogy például Oltvai Ferenc (1957: 7) is rámutatott, s saját kutatásom során is bebizonyosodott, már 1726-ból ismeretes egy feljelentés, melyet egy szegedi lakos írt Kökényné, az 1728-as kivégzés későbbi áldozata ellen. Így tehát két évvel korábbról is ismerünk az ügymenethez kapcsolódó iratot. Ilyen fogalmazvány nincs is több, a legtöbb irat ugyanis vallomás, önvallomás (ezeket az önvallomásokat általában kényszer alatt csikarták ki, mégis önként történő beismerésnek titulálták). Ezek néhány latin formulától eltekintve magyar nyelvűek, ugyanúgy, ahogy a tanúkihallgatási iratok is. Továbbá vannak olyan iratok, melyek teljes egészében latin nyelvűek – ilyenek a tanács által hozott ítéletek, a királynak írt magánlevél, illetve tanácslevél stb.

Az iratokat a Csongrád Megyei Levéltárban őrzik, a Szeged Város Titkos Levéltára IV. A. 1021. b jelzésű dobozban. Ebben a dobozban egyébként 1723 és 1857 között keletkezett, titkossá tett iratokat is őriznek. A boszorkányperek magyar nyelvű iratanyaga 247 oldalt tesz ki, a latin nyelvű írást mutató lejegyzések 61 oldalnak felelnek meg. A nyelvjárástörténethez kapcsolódó kutatásom csakis a magyar nyelvű iratokhoz kapcsolódott, így a latin nyelvűeket nyilvánvalóan nem kutattam.

Ahogy korábban már említettem, ezek a szövegek a hivatalos regiszterbe sorolandók. Annak ellenére vettem vizsgálat alá, hogy nyelvjárástörténeti szempontból kevésbé

megbízhatók az ilyen iratok, szemben például a misszilisekkel, ahol a nyelvjárási jelenségek biztosabban megállapíthatók. E. Abaffy (1965: 13) úgy véli, ezek az iratok „elsősorban a hivatalos és az irodalmi nyelv kialakulásának a vizsgálatára használhatók”, azonban ő maga tesz egy kivételt is. Abban az esetben a nyelvjárási jelenségek is kutathatók egy hivatalos regiszterben íródott szövegben, ha a hivatalnok a megye vagy a város környékén született. Első hipotézisem is éppen az volt, hogy szegedi iratok lévén, szegedi (vagy környékbeli) születésű hivatalnok volt a lejegyző, így olyan nyelvjárási jelenségek fognak felbukkanni, melyek a Szeged környéki vidék nyelvjárására jellemzőek. A dolgozat későbbi részében látni fogjuk, hogy beigazolódott-e ez az előfeltevés. Lényegében tehát azt vártam az iratok nyelvi adatai alapján, hogy egyrészt a hivatalos regiszter szövegeiben a hivatalos nyelvre jellemző elemeken túl megjelennek a nyelvjárási jelenségek is, annak ellenére, hogy vélhetően pont a regiszter jellege igyekszik ezt megakadályozni. Ezzel azonban ismét elérkeztünk egy kulcsfontosságú kérdéshez, mely a nyelvi adatok személyhez kötésével kapcsolatos. Ez alatt azt értem, hogy nem tudjuk, hogy a vallomást tevő tanúk, esetleg vádlottak nyelvi megoldásait szó szerint írta-e le az írnok, avagy a lejegyző nyelvének/nyelvjárásának adatai köszönnek vissza.

A régi statutumok általában arra is kitértek a jegyző teendőin, kötelességein és jogain túl, hogy legyen jó emlékezőtehetsége, illetve jó feljegyzéseket készítsen. Mindez pedig azért volt szükséges, hogy a történeteket a jognak és igazságnak megfelelően jegyezhesse le. (Barta 1892: 3) Ha ezt elfogadjuk, akkor a lejegyzők vélhetően a saját nyelvi megoldásaikkal jegyezték le a vallomásokat, amit alátámaszt az a tény is, hogy a 247 oldalnyi korpuszban mindig csakis egyes szám harmadik személyben fogalmazták meg az eseményeket: „*Vallja keresztény lelkére...*” Ezért lényegében nem elképzelhetetlen, hogy nem a vallomástevők nyelvi megoldásairól van szó, hanem a lejegyzők anyanyelvjárására tehetünk megállapításokat a korpusz adatai alapján. Ez azonban óvatosan kezelendő, hiszen valójában nem tudjuk, pontosan hogyan is zajlottak ezek a kihallgatások. Úgy gondolom, a nyelvi, nyelvjárási adatok talán tudnak ebben is támpontot adni.

Továbbá nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a nyelvjárásokon túl a kialakuló norma is éreztetheti a hatását, mellyel már a XVI. században is gyakran számolni kell. Benkő (1957: 42) szerint „a nyelvjárások történetének és az irodalmi norma történetének kutatása elválaszthatatlan”, így ennek vizsgálata nem elkerülhető. Hogy kiderítsük azt, hogy a lejegyző spontán nyelvjárásiasságának vagy a normára való tudatos törekvés bizonyítékáról

van-e szó egy-egy jelenség vagy jelenségcsoport esetében, széleskörű, megbízható vizsgálatokat kell végeznünk és nemcsak egyféle, hanem sokfajta forrástípusban (úgy mint misszilisok, kéziratok stb.). Szerencsére a gazdag nyelvjárástörténeti, illetve nyelvtörténeti kutatásokról szóló szakirodalom ebben a ma kutató számára egyértelmű támpontokat tud nyújtani.

A boszorkányperek lejegyzői

A rövid ismertetés után lássuk kicsit részletesebben is azokat az iratokat, ahol legalább a neve kiderül az irat készítőjének!

A legtöbb irat esetében nem tudjuk a lejegyző nevét sem, nemhogy a kilétét. Általánosnak tekinthető az a jelenség, amire E. Abaffy is (1965: 13) rámutat, hogy vagy túl sok aláírás szerepel egy-egy iraton, anélkül, hogy fel lenne tüntetve, hogy ki volt a lejegyző, vagy egyáltalán nem szerepel egyetlen név sem az iratokon. Először szeretném azokat az iratokat bemutatni, ahol kiderül némi információ a lejegyzőkről.

Az 1726-os feljelentés írója, Fodor Ádám azért vádolta meg a Makóról száműzött asszonyt, mert – ahogy a levelében fogalmaz – „Az Eöcsem Feleségét Kökényne öltében föl hasigatta”. Úgy vélem, a szegedi lakos maga írhatta a feljelentést, nem vette igénybe más írástudó személy (például egy írnok) segítségét. Az írásból nem derül ki, hogy az írástudás képességén kívül bírt-e például a latin nyelv ismeretével, noha használ olyan szót, mint az inkvizíció. Ez azonban nem bizonyító erejű, hiszen ebben az üldözéses, zűrzavaros időszakban a mindennapi szóhasználat részévé, a közemberek előtt is ismert szóvá vált az egyházi törvényszékre utaló latin szó. Más adat pedig nem lelhető fel ebben az – aláírással együtt – tizenöt soros fogalmazványban.

A boszorkányperek iratanyagában szerepel egy 1728 júniusában keletkezett levél is, melyet a makói tanács intézett a szegedi tanácshoz. Ebben a levélben egyébként a Makóról elűzött két asszonyról, illetve a tevékenységükről számolnak be. Itt aláírásként név nélkül annyi szerepel, hogy a makói főbíró és tanács írta a levelet.

1728 júliusából is van egy olyan levelünk, melynél két név szerepel az aláírásban: Podhradszky György főjegyző és Nagy Pál tanácsos. A vélt boszorkányok elleni vádak és „bizonyítások” egyre csak gyűltek idő közben Szegeden, ezért volt szükség a mihamarabbi intézkedések elkezdéséhez az iránymutatásra a főjegyzőtől. A levél Pozsonyban íródott,

ugyanis ekkor kiküldetésben voltak a szegedi hivatalnokok. Nagy Pált a *Szeged története II.* kötetében (Vass 1985: 546) 1718-ban még segédjegyzőként tüntetik fel, 1728-ban tanácsosként bukkan elő a neve, 1745 és 1761 között háromszor láthatjuk nevét mint főbíró, illetve egyszer főbíró-helyettes, míg 1774-75-ben már rendőr-főkapitányi pozíciót töltött be. (vö. Berta 1995: 252. és Reizner III. 1899–1900: 90) Ha feltételezzük, hogy húsz éves kora körül kezdhette a segédjegyzőséget, akkor is csak 77 éves lehetett 1775-ben, tehát az időintervallum akár jónak is tűnhet, elképzelhető, hogy ennyi tisztséget töltsön be az élete során. Reizner (1899: 312) közlése nyomán tudjuk, hogy Podhradszky főjegyző felvidéki nemes ember volt, akit másutt (1899: 333) „fondorkodó és kapzsi tót”-nak nevez. A két névvel ellátott levél esetében az aláírás alapján úgy tűnik, maga a főjegyző írta a levelet. Azt nem tartom valószínűnek, hogy Nagy Pálnak diktálta volna, s hogy a tanácsnok jegyezte volna le. Itt ragadnám meg az alkalmat, hogy az alábbiakban egy kicsit részletesebben kitérjek a szegedi jegyzőség bemutatására is.

Több szakirodalomban (Vass 1985, Berta 1995, Reizner 1899–1900) is olvasható az, hogy a szegedi tanács 12 tagú volt, de gyakori volt az is, hogy a belső tanács 15 tagból állt. Ennek az eltérésnek az volt az oka, hogy a főbíró, főjegyző és főügyész egy időben lehetett tanácsnok is (így 12 fő), viszont ha a szenátorok mellett ezt a három tisztséget másik három különböző személy töltötte be, akkor lehetett a tanács száma nagyobb is. Így tehát nem meglepő, hogy a tisztségek közötti átmenet (jegyző, tanácsnok, főbíró stb.) lehetséges volt, tulajdonképpen a segédjegyző, aljegyző, jegyző pozíció egyfajta kiugrási lehetőség is volt a tanács tevékenységében részt vevők számára. Ahogy a *Szeged története II.* (Vass 1985: 546) aljegyzetes megjegyzésében utalnak rá, más városokban, úgymint Székesfehérvárott vagy Győrött a szakképzett tisztviselők és a szakképzetlen szolgálattevők között egyértelmű különbséget tettek. Ez tehát azt jelenti, hogy a jegyzői és tanácsnoki titulus egyszerre való birtoklása nem volt megengedett más városi magisztrátusokban. Szegeden továbbá 1720-tól tudunk az aljegyző (vicenotárius) tisztségéről is. Ez azért volt egy fontos tisztség, mert a jegyzőt 1720 után nevezték el főjegyzőnek, aki a város politikai kérdéseit irányította, míg az aljegyző vette át a város jegyzői hivatalának vezetését. Ő volt az, aki a fogalmazási munkákat végezte, de a városi irattár és levéltár kezelése is az ő hatáskörébe tartozott.

1731-ben és 1742-ben is hoztak arról rendeletet, hogy a fő- és aljegyző amint tanácsnoki pozíciót szerez, jegyzői hivatalát meg kell szüntetnie. Lényegében tehát ezáltal szabályozták a jegyzők hivatali előrelépését. Az általam vizsgált időszakon kívül, 1786-ban

vált ketté a jegyzői hivatal a tanácsülési és a törvényszéki jegyzői hivatalra. Ez azért lehet érdekes nekünk, mert 1786 előtt még a tanácsülési jegyzőkönyvekbe vezették a bírósági perek ítéleteit is. (Vö. Berta 1995: 24. és Vass 1985: 548)

Egyes városi tanácsok egyébként jogi ismereteket, latin és magyar, egyes helyeken német nyelvtudást követeltek meg a jegyzőtől. (Vass 1985: 547) A jegyzőt ugyanúgy évről évre választották meg, mint a város főbíráját, illetve a tanácstagokat. A jegyzői hivatást nagyon fontosnak tartották, nélküle nem tartottak ülést, a jegyző írta le a vallomásokat, ő használta a városi pecsétet, ő állította ki a jogérvényes ítéleteket. (Vö. Barta 1892: 3)

Mindezek alapján is látszik, hogy valóban egy magasabb műveltségi szinten álló személy tölthette csupán be ezt a pozíciót, azaz bírtak az írni és olvasni tudás képességével, ismerték a hivatalos regiszterben jellemző latin nyelvet, a jogi nyelvre jellemző szakkifejezéseket. Hogy ezen túl mekkora műveltséggel rendelkeztek, azt viszont nem tudjuk. A névsorok és az alkalmazott gyakorlat is azt mutatják, hogy ezek a személyek férfiak voltak. Így a korpusz magyar nyelvű írásai alapján csak az egyik nem nyelvhasználatára tehetünk megállapításokat és csak bizonyos korlátok között.

A következő névvel ellátott iratunk 1728 októberében keletkezett. Mihalovitsné Szubin Beda szegedi lakos latin nyelvű leveléről van szó, amit a királynak címeztek. A levélben panaszt emel a szegedi boszorkányüldözésekről, s kéri a királyt, adjon ki parancsot, hogy meg tudja magát védeni a tanáccsal szemben. Úgy véli, jogtalanul, egy félreértés miatt börtönözték be. Reizner leírásai alapján a nő nem tartozott vélhetően a szegény réteghez, hiszen a férje ezer forintot is felajánlott, hogy ne zaklassák ezekkel a vádakkal a feleségét, sőt egész vagyonával hajlandó lett volna érte kezességet vállalni. (Reizner 1899: 353) A latin nyelvű fogalmazvány betűtípusában nem íródott más szöveg, így az sem lehet elképzelhetetlen, hogy valóban a hölgy írta a levelet. Ezt azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen azon túl, hogy valószínűleg jómódúak voltak, az még nem jelenti azt, hogy írástudók is voltak.

Ezután a panasz után a király, III. Károly latin nyelvű levelében újabb vizsgálatot kért a szegedi tanácstól, ennek aláírásában három név szerepel: Carolus, Adamus Acsády, episcopus Veszprimiensis. Elias Wanyechy. Ezt az iratot az előzővel együtt nem vizsgáltam, hiszen latin nyelvű, illetve nem is Szegeden keletkezett. Ez az irat egyébként ott jártamkor nem volt elérhető a levéltári anyagból, így ezt nem is tudtam megtekinteni. A király által kért jelentés

viszont megvolt a Levéltárban, igaz, ennek a folytatása hiányzik, így ennek esetleges aláírása sem volt meg.

Az 1734 novemberében Kisgörögné elleni tanúvallomásokat rögzítő iratban szerepel három aláírás: Andreas Siskovitty szenátor, Ignatus Rakity szenátor, Joannes Széplaky komisszárius. Az aláírásokból úgy tűnik, mind a három férfi a saját keze írásával írhatta alá az iratot, mert mindhárom betűvezetése eltérőnek tűnik. Az aláírások betűit összevetve a hosszabb szövegrészekkel, úgy vélem, a komisszárius jegyezhette le a tanúk vallomásait. Széplaky 1747 és 1749 között már Szeged főbírája volt, a későbbi, 1737-es irat szerint pedig a belső tanács egyik tagja volt. Tehát írástudó, a magasabb műveltségi és társadalmi rétegbe tartozó személyről beszélhetünk esetében.

Az 1737 májusában keletkezett Búza Jánosné Molnár Ilona elleni tanúvallomásokban szintén található három aláírás: Josephus Pálffy szenátor, Joannes Széplaky szenátor, Joannes Barcza nótárius. Barcza 1727-ben első tiszti főügyész, 1752-54-ben már főbíró volt.

Az 1737. június 5-i dátummal ellátott iratban Franciscus Babarczy, Josephus Pállfi szenátor és Joannes Kerny neve olvasható. Babarczy Ferenc 20 évig volt a belső tanács tagja, közben pedig több évig volt kamarás. Négy évig kapitányi tisztséget is betöltött.³ Pállfi szenátor 1760 és 1763 között szegedi tanácselnök volt, míg Kerny Jánost 1743-ban adószedőként emlegetik a *Szeged története II.* kötetében (). Babarczy és Pállfi neve egyébként egy másik iratban is felbukkan még. Ez az említett irat 1744 decemberében íródott. Itt a harmadik név Muhoray Mihály, aki 1751-ben tanácsnok volt, illetve 1749-ben aljegyzői pozíciót töltött be. (vö.: Reizner I.: 324. és Reizner III.: 48) Az 1737-es iratban mindhárom név mellett szerepel a manu propria jelzés is, míg az 1744-esnél csak Muhoray neve alatt olvasható. Összehasonlítva Babarczy és Pállfi neveit, a két iratban nem egyezik az aláírás (természetesen figyelembe kell venni, hogy egy ember aláírása sokszor kétszer sem ugyanolyan). Az 1737-esnél az aláírások is eltérőnek tűnnek, tehát valószínűleg valóban ez a három személy írta alá. Ugyanez viszont nem feltételezhető az 1744-es iratban, ott inkább úgy tűnik, egyetlen kéz írta a másik két nevet is alá. Egyértelműen eddig nem tudtam eldönteni, hogy ki lehetett a lejegyző, de az eddigi adatok és a nevek összehasonlítása alapján az 1744-es esetében vélhetően Muhoray, míg az 1737-es irat esetében talán Kerny. Nyilvánvalóan nehezíti a kérdést, hogy az aláírás nagyon csekély összehasonlítási alapot nyújt (szemben

³ Vö.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szatymaz/pages/006_a_torok_kiuzesetol.htm

például akár csak egy pár soros írással is), továbbá az említett két irat betűvezetése, képe alapján eddig nem tudtam az aláírást nem tartalmazó iratok kezeihez sem sorolni őket. Mivel a tisztségek közötti átjárhatóság is biztosított volt Szegeden, ez a tény sem könnyíti meg, hogy eldöntsük, mely személy jegyezhetette le az iratokat.

Ahogy láthatjuk, néhány esetben valóban kiderül, hogy ki volt a lejegyző, egyéb információ azonban eddig nem derült ki róluk számomra, így a hivatali pozíciójuknál fogva is, egyöntetűen magasabb műveltségi szintet tulajdonítottam nekik. Természetesen abban lehet eltérés, hogy ki a gyakorlottabb, illetve ki a kevésbé pedáns tollforgató, így írnok és írnok között is lehet különbség. Ezt a megkülönböztetést viszont nem lett volna célszerű ebben a vizsgálatban figyelembe vennem.

A jegyzők számának esetleges meghatározása

Ha meg akarnánk határozni, hogy hány jegyző vagy írnok készítette az iratokat, érdemes lenne olyan metodikát választani, ami a régebbi korok nyelvemlékeinek esetében is segített. Haader Lea, kiváló nyelvtörténészünk a Gömör-kódex kezeinek meghatározása kapcsán állított fel olyan szempontrendszert, ami segített a kezek elkülönítésében. Ezek a következők: 1) helyesírás, hangjelölés, 2) sorvégi elválasztás, 3) a szöveg tagolása, 4) nyelvjárási kép, 5) esetleges hibák jellegzetességei. Ami azonban működőképes a XVI. századi kódex(ek) esetében, nem feltétlen lesz sikeres a XVIII. századi hivatalos iratok esetében. Ez azonban nem meglepő, hiszen egészen másféle szövegekről van szó, de úgy vélem, mégis van az öt szempont közül jól hasznosítható lenne az én korpuszom esetében is.

Először azonban nézzük azokat a szempontokat, melyek kevésbé hasznosíthatók jól a korpusz adatai alapján!

A helyesírás tekintetében elmondhatom, hogy a korpuszomban általános jelenségnek tűnik a teljes hasonulás kiejtés szerinti írásmódja (például *vallya*), a betűkettőzések (például *búzajátt*), rövidítések (főként a latin szavak és a magyar határozóragok esetében), illetve gyakori megoldásként értékeltem a néma *h* meglétét, mely szinte kivétel nélkül előbukkant az összes iratban. Véleményem szerint ez egy olyan jelenségnek tekinthető, melynek valószínűleg szépírászati jelentősége lehetett (úgy, mint például az ablatívuszi irányú határozóragok utolsó mássalhangzójának megkettőzése).

A hangjelölés esetében már nem találkozunk olyan esetekkel, mint a régi kódexekben: a *cs*-t már nem olyan hangkapcsolatokkal jelölik, mint a *c*, *ch* vagy *cz*, a *k*-t is mindig *k*-val írják korpuszomban. Ha van is a mai jelölésünktől eltérő írásmód – mint például a *j*-t *i*-vel jegyző írnok esete –, az sem tekinthető egységesnek, hiszen az iraton belül is van ingadozás. Továbbá a magánhangzók sem vizsgálhatóak ebből a szempontból, hiszen az is jellemző a boszorkányperek irataiban, hogy nem következetes a magánhangzók jelölése. Akár egy iraton belül is lehet eltérés, ráadásul ugyanabban a szóban: *fatenstül* ~ *fatenstül* (3. irat) Lényegében tehát nem jellemző, hogy bizonyos betűket más betűkkel jegyezzenek a lejegyzők, más esetekben pedig következtelenségek látszanak, így a hangjelölés nem adhat sok információt számunkra.

A szövegtagolás kapcsán érdemes figyelembe vennünk a szövegek regiszterét. Mivel hivatalos iratokról van szó, így a tanúvallomások, vallomások tagolása viszonylag egységesnek tekinthető. Előfordul az is, hogy egy-egy mondat, tagmondat kimaradt a lejegyzésből, ezeket utólag szúrták be vagy a sorok közé vagy oldalra, ahol maradt még ki hely. A szövegtagolás kapcsán azonban nem igazán beszélhetünk egyéni megoldásokról, így ez a szempont szintén nem tekinthető túlságosan gyümölcsözőnek. Úgy vélem, ide kapcsolhatom az esetleges hibák jellegzetességeit is, hiszen vélhetően a gyors írás következtében is kimaradt néhány szó, esetleg tagmondat, mondat. A hibák típusából az is látszik, ha másik kéz végzett javítást az iratban, de ez csak egy-egy betűre vagy szóra terjed ki, így ebből nem is lehet semmit megállapítani. Az önjavítások általában nem helyesírási vonatkozásúak, hanem többnyire a megkezdett tagmondatot teszik helyessé.

Amint látszik, az írnokok elkülönítésére nem minden szempont használható fel, de kettő mégis van, ami részben vagy teljesen a segítségünkre lehet. A sorvégi elválasztás azokban az esetekben használható fel jól, ahol a lejegyző következetesen használja a jeleket. Azoknál az iratoknál nyilvánvalóan nem működik, ahol egyszer használja, máskor pedig egyszerűen elhagyja az elválasztás jelét – az iraton belüli következtelenség egyik jelének is tekinthetjük ezt. Van olyan irat, ahol a mai szokványos jel helyett két vesszőt használ a lejegyző és ezt következetesen meg is tartja. Ez azonban csak néhány lejegyző esetében található meg. Többségében az mutatható ki, hogy ahol használnak elválasztójelet, az a mainak megfelelő. Továbbá megjegyzendő, hogy a nem szokványos elválasztás típusához tartozik az is, amikor a sor elején mássalhangzó-torlódással írják a szavakat. Ez szintén csupán elvétve található meg, három-négy irat esetében tapasztalhatunk ilyet. Összességében úgy vélem, ez a szempont csak

részben lehet eredményes, ugyanis ebben is fellelhető a következtetlenség, mely alapján nem adhatunk biztos válaszokat.

Úgy vélem, leginkább a nyelvjárási kép megrajzolása az, ami egészen bizonyosan segítségünkre lehet egy ilyen vagy hasonló jellegű vizsgálatokban. A nyelvjáráshoz kapcsolható jelenségek kiszűrése azonban e korban még okozhatnak meglepetéseket. Az alábbiakban a szegedi boszorkányperekben fellelhető nyelvi és nyelvjárási adatokat kívánom tehát bemutatni.

A szegedi boszorkányperek nyelvjárási képe

A nyelvjárási jelenségek kiválasztása

Mivel a szegedi iratok esetében egyértelműen ismerjük a keletkezési helyet és időt is, így feltételeztem, hogy - noha hivatalos iratokról lévén szó - a szegedi dokumentumokba is beszüremkedtek a szegedi nyelvjárás emblematisztikus sajátosságai. Elsősorban az *ö*-zés megjelenését feltételeztem a vallomásokban és tanúvallomásokban. Ahogy az *ö*-zött adataimat átnéztem, feltűnt, hogy olyan jelenség is szerepel egyes iratokban, mely elvileg nem lenne várható Szeged nyelvjárásában. Egészen pontosan az illeszkedésses *ö*-zés adatairól van szó, melyről tudjuk, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió sajátossága. Ekkor felvetődött bennem a kérdés: van-e még egyéb olyan nyelvjárási jelenség, ami a nyugat-dunántúli vagy esetleg más nyelvjárási régióhoz kapcsolódik? Így egyéb fonetikai váltakozásokra is kíváncsi lettem, ezek megléte is kiszűrhetőnek bizonyult az iratokból. Így a következő váltakozásokat vettem figyelembe a magánhangzók köréből: *á* utáni *o*-zás, erős *i*-zés, erős *l*-ezés, explozív *gy*-zés, *ty*-zés, a főnévi igenév képzőjének *-nyi* és *-nya* formája. Azért választottam ezeket a jelenségeket, mert az előzetes becslésem alapján úgy véltem, ezek többször is előfordulnak, s különlegességük miatt is célszerű volt a vizsgálat alapjává tenni őket. Nyilvánvalóan ezek mellett szükséges volt az egyéb nyelvjárási jelenségek kiszűrése is a korpusz nyelvjárási képének megrajzolásához. Ezt azonban már nem kívánom teljes részletességében bemutatni, csupán rá szeretnék világítani, hogy milyen megállapítások tehetők a hivatalos iratokkal, illetve a lejegyzőkkel kapcsolatban.

Alapvetően tehát olyan nyelvjárási jelenségekre koncentráltam, melyek kiválasztása nem jelentett különösebb nehézséget. A többi váltakozás kiválasztásában a gazdag nyelvjárástörténeti, illetve történeti szociolingvisztikai munkák voltak segítségemre, továbbá maga – ahogy utaltam már rá – a korpusz alapján is látszottak bizonyos tendenciák. A

dunántúli nyelvjárási régiókra jellemző tulajdonságok tisztázásában a *Magyar Dialektológia* volt segítségemre.

A szegedi típusú *ö*-zés

Mielőtt a korpuszban fellelhető *ö*-zés bemutatására rátérnék, érdemes kicsit elidőzni annál, hogy a magyar nyelvjárásokban különböző típusok mutatatók ki az *e ~ ö* váltakozás tekintetében. Az *ö*-zés esetében tehát az alábbi típusokról beszélhetünk: 1) független: hangtani helyzettől függetlenül a zárt *ē* helyén *ö* áll, ez alól pedig kivételt képeznek az egytagú szavak: *lő, nő, egy*. A független *ö*-zés a Dél-Dunántúlra, a Duna-Tisza közére, Szeged vidékére, illetve Szenc környékén, Erdélyben, Udvarhelyszéken jellemző. A 2) típus a hangsúlyos, amely azt jelenti, hogy elsősorban hangsúlyos szótagban található *ö*-zés: *lölköm, öspörös*. Ez leginkább a nyugati nyelvjárásokban tekinthető jellemző jelenségnek. A 3) típus a hangsúlytalan *ö*-zés, mely esetében nem az első szótagban, hanem toldalékban, kötőhangban jelentkezik a nyelvjárási sajátosság (*lölök, édös*, illetve *l* előtti *ö*-zés: *nézöl.*). Ez a típus főként a magyar nyelvjárásterületek nyugati, déli részére, illetve Abaújban jellemző, de kisebb gyakorisággal a nyelvterület egyéb részein is felbukkan. Az illeszkedéses *ö*-zés szintén a toldalékban tapasztalható, de különlegessége miatt mégis kiemelném: az első szótagi *ö, ő, ü, ű* után toldalékban (*fülö, ütöttö, kötvö*) figyelhető meg, és a nyugat-dunántúli nyelvjárás specifikuma. (vö. Kiss 2001: 336–7)

Az *e ~ ö* viszonya

A vizsgált 85 iratból 44-ben fordult elő *ö*-zés, és az arányokat tekintve elmondható, hogy az *ö*-zött alakok száma nem volt kirívó. Gyakran csupán egyetlen adat fordult elő egy-egy iratban – a 44 irat közül 19 esetében mondható el ez.

A tőszóban hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is előfordult *ö*-zés (itt álljon csak néhány példa): A) hangsúlyos helyzetben: *böcsületes* (4), *bötük* (50), *köll* (37), *lölte* (61)

B) hangsúlytalan helyzetben: *messzöl* (5), *hitvös társa* (27), *örög ember* (37).

Az *ö*-zés a szuffixumokban is előfordult: *nemzetös* (61), *mérészölt* (41). A toldalék előtt szereplő *ö*-zés ritka volt, de adathozható ennek is az előfordulása: *lepödötis* 'lepedőt is' (61).

Az említett illeszkedéses *ö*-zésre a következő példákat mutatnám be (a teljesség igényét itt is mellőzve): *öszvő vervén, tülö, köpüjő* (75), *ennek elöttö* (73), *bele ütöttö* (46).

Az asszociatív *ö*-zés is illeszkedéses eredetű, erre is találhatunk példát – igaz itt is kevés eset fordul csak elő: *örög ember* (37), *őkött 'öket'* (27), *lölködöt* (79).⁴

A tőszavakban jelentkező *ö*-zés példái közé sorolandók a *tesz, lesz, vesz* igék egyes szám harmadik személyű múlt idejű alakjai. Természetesen a korpuszban is előfordultak ezek az igék. Szathmári (1968: 418) állítása szerint a XVI-XVII. századi grammatikákban a *tett, lett, vett* szavak általában mindenütt *ö*-vel jelentkeznek, egy-két nyelvtanírót (Szenci Molnár Albert vagy Pereszlényi Pál) kivéve, a gyakorlatban az *ö*-ző az uralkodó forma. Papp (1961: 212) már korábban megállapította, hogy a *tött, lött, vött* alakok *ö*-zése „a legteljesebb mértékben hozzátartozik a deáki nyelvhasználat hangállományához”. Ezek az adatok nem is tekinthetők tulajdonképpen *ö*-zésnek a XVI. századi deáki nyelvben, sokkal inkább az *e*-ző alakok túltengését kompenzáló terjedtek el. Tehát lényegében azt mondhatjuk, hogy a fentebb említett *ö*-zést mutató igék a deáki szociolektus részei lehettek, a hivatalos iratokban való felbukkanásuk nem nélkülözi az előzményeket sem.

A szegedi típusú nyelvjárásban a fentebb említett igéket is *ö*-zik. Mivel ezek az igék tipikusan olyan adatok, melyek – ahogy látható is – közös pontnak tekinthetők az írnoki norma és a nyelvjárás között, így ezek nem alkalmasak arra, hogy a kettő közötti különbségekre rávilágítsunk, de nem is kell őket figyelmen kívül hagynunk.

Ahogy korábban már utaltam rá, a szegedi független *ö*-zés képébe egyedül a fentebb említett illeszkedéses *ö*-zés nem illik, mely eredetileg a nyugat-dunántúli nyelvjárásra jellemző. Összesen 8 iratban található ilyen típusú *ö*-zés, az alábbiakban részletesen ezek az adatok láthatók.

Illeszkedéses *ö*-zéses adatok: *ennek előttö, bele ütöttö* (46), *előttö való heten, ennek előttö, ennek előttö, öszvö vonyattattak, tülö, tülö* (73), *be öntöttö, ennek előttö, ennek előttö, köpűjő, öszvö állott, öszvö allyanyi 'összeállni', öszvö hajtogatván, öszvö ott sem akart állonyi, öszvö vervén, tülö, vert öszvö* (75) *annak előttö, annak előttö, ennek előttö* (79), *förösztöttö* (80), *felolo 'felőle', belölö* (82), *tülö, öszvö huzván, öszvö huszták, ennek előttö, annak előttö a szeme közö 'közé', ennek előttö, ennek előttö* (83), *előttö* (84).

⁴ A *lélek* *ö*-zése a következőképpen lehetséges még: *lelködet, lölködet*. Így egyrészt a tárgyrag előtti E/2. személyű birtokos személyjelben jelentkező *ö*-zés miatt a szuffixum előtti *ö*-zés, másrészt a tárgyrag felé, előreható asszociatív *ö*-zés kategóriájába is besorolható.

A névutókkal korreláló személyes névmás (14 db *előtte*, 1 db *felőle*, 1 db *közé*) összesen 16-szor szerepelt, míg a határozószói személyes névmás ötször fordult elő (négy db *tülő*, egy db *belőlő*), míg három esetben az ige, 9 esetben az igekötő végén szerepelt az *ő*. A *köpijő* szóban a birtokos személyjel minőségi jellegű változása ritkának számít, de mindenképp illik a szabályrendszerbe. A *közé* névmás esetén viszont meglepő ez az előfordulás, hiszen itt a toldalék jellege miatt szokatlan a labializálódás.

Mi magyarázhatja, hogy a Szeged vidékén egyáltalán nem várt illeszkedéses *ő*-zés mégis megjelenik?

Természetesen felmerülhet lehetséges magyarázatként, hogy a kihallgatások során a vádlott szájából hangzottak el az illeszkedéses adatok. Ehhez el kell fogadnunk azt az állítást, miszerint az írnok szó szerint jegyezte le, amit hallott a vádlott vagy a tanú szájából. Hódi Györgyné (79., 80., 82. irat) kapcsán Gyöngyös és Derecske, Bordás Mihályné (73. irat) esetében pedig Győr megye neve merült fel. A többi vádlott esetében nem egyértelmű, hogy honnan is származhatnak, mert a vallomásokból, egyéb leírásokból nincs pontosabb utalás rá. A *Magyar Dialektológia* a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióhoz a következő nyelvjáráscsoportokat sorolja: északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési, egyes vélemények szerint a göcseji. (Kiss 2001: 267) Gyöngyös és Derecske nem a nyugati régiókhoz tartozik, hiszen Gyöngyös Heves, míg Derecske Bihar megyéhez tartozott és tartozik máig is. Egyedül Győr megye található a Dunántúlon, de ezektől a nyelvjáráscsoportoktól viszonylag messze, az észak-dunántúli nyelvjáráscsoportok területén helyezkedik el. Így az az elképzelés, miszerint lehetséges, hogy a vádlott nyelvhasználatában jellemző illeszkedéses *ő*-zésről van szó, megcáfolódni látszik, más ok magyarázhatja a jelenség előfordulását.

A másik lehetséges magyarázat abból adódik, ha nem a vádlottak nyelvhasználatából, hanem a lejegyzőjéből/lejegyzőkéből indulunk ki. Lehetséges, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióból származó jegyzőről van szó, ami azért sem lenne meglepő, mert a XVI-XVIII. században nagymértékű népmozgalmi változások zajlottak le az ország középső és déli területein. A törökök dűlása után néhány mezőváros (például Szeged) kivételével az alföldi területek elnéptelenedtek. Benkő (1957:) szerint a XVIII. században a Dunántúl nyugati és középső részéről és a palóc területekről érkeztek betelepülők az ország középső részére. Ezt pontosítanám Szabó Ferenc megállapításával, aki szerint a következő területekről indult meg a vándorlás a középső, illetve déli régió felé: Dunántúl, Felvidék, Szabolcs és Szatmár térsége, valamint Erdély. (Szabó 2008: 37.) Ezek a népmozgalmak a magyar nyelvterületeken

új nyelvjárási helyzetet eredményeztek, hiszen a legkülönbözőbb nyelvjárástípusok keveredését tették lehetővé. (vö. Benkő 1957: 84–5) Ha tehát ebben az időben a perek lejegyzői Nyugat-Dunántúlról érkeztek, a szövegekben megőrződhetett az illeszkedéses *ö*-zés az anyanyelvjárásukra jellemző specifikumként. Mindezt alátámaszthatja az is, hogy Reizner szerint a tanács tagjai igyekeztek idegen vidékről érkező jegyzőket alkalmazni. (vö. Reizner III.: 70) Továbbá az közelebbi vizsgálat nélkül is jól látszik, hogy ezek az iratok a kézírást tekintve nagyon is hasonlóak egymáshoz, tehát feltételezhető, hogy egy, esetleg két kéz munkájáról lehet szó.⁵

Az *ö*-zéssel kapcsolatban összességében azt mondhatom el, hogy a mai nyelvjárási pótkompetenciánk alapján elvárt *ö*-zés igen kis mértékében jelenik meg a választott korpuszomban. Németh Miklós (2004: 32) az 1717 és 1723 között keletkezett iratokat vizsgálva szintén arról számolt be, hogy az *ö*-zhető szótagok közül mindösszesen csak 3,6%-ban fordult elő ténylegesen az *ö*-zés. Vélhetően a boszorkányperekben is az játszott szerepet, hogy az írnokok egyszerűen kerültek az *ö*-zést, ez viszont nem jelenti azt, hogy ne maradhatott volna egy-egy *ö*-ző változat a szövegekben, a hivatalos regiszterbe így is beszüremkedhetett a nyelvjárási forma.

A labiálissal szembeni illabiális *e*-zés

Ha az írnokok tudatosan kerültek a szegedi (illetve az illeszkedéses *ö*-zés miatt a nyugat-dunántúli) nyelvjárásra jellemző *ö*-zést, akkor az is bizonyíthatja ezt a tendenciát, hogy az eredetileg várható helyeken megjelennek a labiálissal szembeni illabiális *e*-zés példái. Az illabiális *e*-zés néhány adata: *fürösztettek is, hüvesre* (3), *háta meghett* (10a), *felött* (16), *erdöken* (30), *Hódy Györgyét* (79), *ördönges* (83), *főleteb 'fölöttébb'* (84). Megjegyzendő, hogy azoknak a szavaknak a száma, melyekben labiálissal várnánk, de illabiális szerepel, viszonylag kevésnek mondható. Inkább az tekinthető nagyobb számúnak, ahol lehetséges lenne az *ö*-zés, mégis inkább a mai sztenderdnek is megfelelő forma nyer teret inkább.

Amint a példák is mutatják, nemcsak a toldalék előtt található illabiális magánhangzó, hanem például hangsúlyos szótagban is (*meghett, felött*). Arra azonban mindenképp fel kell hívnom a figyelmet, hogy a labiálissal szembeni illabiális *e*-zés jelentkezésének akár nyelvjárási forrása is lehet, nem feltétlenül csak az úgynevezett túlkompenzálásról lehet szó – erre kicsit később még visszatérek.

⁵ A bizonytalanság abból fakad, hogy a 84. irat egyik felében a tinta nagyon kifakult, míg a másik felében nagyon erőteljesen látszik a lejegyzett szöveg.

Mai nyelvjárási tudásunk szerint Szegeden a *meg* és *fel* igekötők többnyire *ö*-zve jelentkeznek a tájnyelvben. A boszorkányperekben egyetlen egyszer sem fordult elő a *meg* igekötő labiális változata, sem az ige előtt, sem az ige utáni pozícióban. A *fel* igekötő a mai köznyelvünkben váltakozó alaknak számít. A szegedi iratokban mindössze kilencszer szerepelt a *föl* igekötő, ötször fordult elő a *följebb* határozószó, egy alkalommal a *főletem* 'felettébb', szintén egyszer a *fölszóval* 'fennhangon'. A *Fölföldi* tulajdonnévben szintén a labiális változat mutatkozik, viszont a *felség* köznévből egyszer sem szerepel felső nyelvallású alak. A *felső* ~ *fölső* kapcsán azt találtam, hogy a *felső* javára történik elmozdulás (mind a *Felsőváros* elnevezés előtagjaként, mind határozószói funkcióban.)⁶

Ahogy fentebb már említettem, felmerülhet, hogy talán az írnokok azért alkalmazták az *e*-ző alakokat, mert anyanyelvjárásuk olyan területhez kapcsolódhatott, ahol eleve az illabiális az elterjedt. Mindez azonban nem jelenthető ki egyértelműen, mert van átfedés az *ö*-ző (ebben nincs az illeszkedéses *ö*-zés) és az *e*-zést mutató iratok között (15a, 16, 27, 41). Továbbá az illeszkedéses *ö*-zés is szerepelt az *e*-zést is tartalmazó iratokban (75., 79., 83. és 84), tehát az adatok alapján az erősebb *ö*-zés nem zárja ki az illabiális *e*-zést sem.

Láthatjuk tehát, hogy a szegedi korpuszom nem sok *ö*-ző alakot mutat be, az összes *ö*-zhető szótagnak tulajdonképpen csak a töredékéről van szó. Úgy gondolom, az *ö*-zést és az *e*-zést mutató iratok közti átfedés, illetve a sztenderdben is váltakozó párok közül az illabiális alakok irányába történő elmozdulás is alátámasztja azt a feltételezést, hogy a jegyzők az *ö*-zést egyértelműen kerülték. Németh alapos kutatása nyomán úgy véli, hogy az 1717–1723 között keletkezett szegedi iratokban tapasztalt hasonló folyamat a spontán sztenderdizációs törekvések egyik eleme, melyet úgy tűnik, a további időszakban, jelen esetben 1744-ig biztosan folytattak az írnokok.

Az *e* ~ *ë* ~ *é* viszony problematikussága

Úgy vélem, az *ö*-zéshez szorosan kapcsolódó zárt *ë* megjelenéséről érdemes itt szólnom, igaz, itt most nem az illabiális-labiális szembenállás a meghatározó. A vádlottnak vagy tanúnak feltett kérdésben gyakorta látható az *é* az *e* kérdőszócska helyén – *Tudgyaé, lattaé, hallottaé* (75), *nappalé* (79), *szerénté* 'szerint-e' (12) stb. –, amelynek többféle magyarázata is lehet. Többek között a szegedi típusú nyelvjárásban az *e* kérdőszócska zártabbá válhat, így elképzelhető, hogy a zárt *ë* jelölését oldotta meg így a lejegyző, s akkor korabeli kiejtésbeli *ë*-

⁶ A 13. iratban mind a *Felső*, mind a *Fölső* megtalálható, ráadásul egymás után a két szó, s egyik sincs kihúzva. Ez feltehetőleg az önjavítás egyik esete.

zést is feltételezhetünk. De felmerül a kérdés, hogyha bizonyos szavak esetében a jegyzők jelölik a kérdőszócska zártságát, akkor a többi lehetséges helyen miért nincs jelölés? Úgy tűnik, az esetek nagy százalékában inkább ékezet vagy bármiféle jelölés nélkül szerepel a kérdőszócska, sőt ez azokra a szavakra is érvényes, ahol elméletileg lehetséges lenne a zárt *ĕ* megjelenése.

Egyébként az *e* helyén jelentkező *é* a *neki, vele* típusú szavakban, a *be/bele* igekötő, továbbá a *-beli* melléknévképző esetében népies vagy régies hatást kelt az *Értelmező Kéziszótár* szócikkei szerint, s sűrűn elő is fordul a vizsgált iratokban.

A *le* igekötő és a *legyen* felszólító módú létige különböző formáiban is megtalálható az *é*-s változat. A teljesség igénye nélkül csak néhány példa: *lé mondot* (14), *lészen* (15a), *légjen* (19). A *le* igekötő és a *legyen* létige esetében szintén lehetséges a zárt *ĕ*, tehát akár ennek jelöléseként is magyarázhatnánk az ékezet megjelenését. Mivel azonban a szegedi tájnyelvben a *lĕgyĕn lĕgyĕn* alakban realizálódik, inkább azt tartom elfogadhatóbbnak, hogy a korábban látott régies hatást keltő *é*-s alakról lehet itt szó. Az igekötő kapcsán viszont a zárt *ĕ* *é*-ként való jelölése tűnik elfogadhatóbbnak.

A zárt *ĕ* fonémának az ejtése sokszor közelít a köznyelvi *é*-hez – ezt több szociolingvisztikai interjú lejegyzése során figyeltem meg –, így ha a jegyző ilyen fonémát hallott, lejegyezhetette *é*-s formában az adott lexémát/morfémát, illetve saját nyelvhasználatának is lehetett aktív fonémája az *ĕ*. Mindamellet az *é*-hez való hasonlóságból kifolyólag az *é* betű alkalmas lehetett az *ĕ* fonéma jelölésére is. Tehát lényegében úgy tűnik – mai nyelvjárási tudásunkat egybevetve az adatokkal –, hogy szerepel mind az *ĕ*, mind a köznyelvi *é* a periratokban, de azonos jelöléssel (és következetlenül). Természetesen ez a következtetés nagyon óvatosan kezelendő, hiszen nincs rendelkezésre álló hangzó anyagunk az ellenőrizhetőség számára.

A dunántúli nyelvjárási régiókra jellemző egyéb jelenségek

Az illeszkedéses *ő*-zés lényegében egy kiindulási pont volt a további jelenségek vizsgálatában. A következő jelenségek bukkantak még fel a szegedi iratokban: *á* utáni *o*-zás, erős *i*-zés, erős *l*-ezés, explozív *gy*-zés, *ty*-zés, illetve a főnévi igenév képzőjének mai sztenderd formáján kívüli alakok. Lássuk ezeket a jelenségeket kicsit részletesebben is!

***Á* utáni *o*-zás**

Mielőtt az *á* utáni *o*-zásra részletesebben rátérnék, néhány szót említenék az *a* ~ *o* hangviszony alakulásáról is. Egyes XVII. századi nyelvtaníróinknál is szerepet játszott az *a* ~ *o* hangviszony váltakozása, noha többnyire felléptek ellene (legalábbis a szabályalkotások, illetve javaslatok szintjén). Papp (1961: 217) a XVI. századi deákok nyelvhasználatát vizsgálva arra jutott, hogy a zártabb formák alkalmazása (nemcsak az *o*-zás, hanem az asszociatív *ő*-zés kapcsán is) ritka a deákok írásaiban. Lényegében ezek ugyanúgy nem tekinthetők az akkori norma részének, mint manapság.

A boszorkányperek szövegeiben szintén találhatunk példákat az *a* ~ *o* váltakozására, illetve az *á* utáni *o*-zásra is. Felmerül természetesen az a kérdés, hogy mi magyarázza e hangviszony változatainak különböző fonológiai, morfofonológiai helyzetekben való megjelenését, ha a szegedi nyelvföldrajzi tulajdonságokkal tisztában vagyunk. A magyar nyelvterület középső részei ugyanis kimaradtak az *á* után jelentkező *o*-zás fejlődéséből, de a Dunántúl és az erdélyi Mezőség területein a változás egymástól függetlenül is végbement. Benkő szerint a jelenség a Dunántúlon már a XVI. század második felében, míg Erdélyben a XVII. században jelent meg, sőt a XVIII. század közepén már minden keleti nyelvjárástípusban általános volt. (vö. Benkő 1957: 91–2.)

Ugyanakkor az *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat is tetten érhető a szövegekben, ami a XVIII. századi Mezőség legnagyobb részén már elterjedt volt. Mivel mindkettő folyamat érvényesül a szövegek példáiban és Németh eredményeivel ellentétben jóval több adat látszik sűrűsödni, így felmerül a gyanú, hogy az írnok esetleg anyanyelvjárási sajátosságait vetette papírra. Mindez véleményem szerint az illeszkedéssel *ő*-zés kapcsán rendkívül érdekes lehet, hiszen van átfedés a nagyobb számú *o*-zás és a szó végén jelentkező *ő*-zés között.

Érdekes továbbá, hogy az 1728–1729-es évekhez köthető iratokban nem jelenik meg semmilyen hangsúlyos jelenség (illeszkedéssel *ő*-zés, *o*-zás stb.), igaz, ott az íráskép is teljesen mást mutat.

Az *i*-zés jelensége

Az *i* ~ *é* hangkapcsolat is rendkívül érdekesnek bizonyult. Benkő (1957: 89) szerint az *i*-zés a XVI. és XVII. század első felében az irodalmi nyelvben is népszerű volt (igaz, nem annyira, mint az *ő*-zés). A legerősebben *i*-ző nyelvjárástípusok egyrészt a Nyugat–Északnyugat-Dunántúlon, másrészt az északkeleti területeken voltak. Papp (1961:

215) úgy véli, hogy a deákok igyekeztek kerülni az *í*-zést (szemben az irodalmi nyelvvel), ám ez nem jelenti azt, hogy *í*-ző nyomok ne lennének meg az írásaikban.

Noha az *í*-zés főként a fentebb említett területeken tört előre, számos más nyelvjárási területen is megjelent több-kevesebb *í*-ző alak. A perekben is találunk példákat az *í*-zésre, annak ellenére, hogy mai tudásunk szerint a szegedi tájnyelvben egy-két *í*-ző alakot kivéve, nem jellemző az *í*-zés mint nyelvjárási jelenség. Bálint Sándor *Szegedi szótár*ából néhány példát szeretnék felsorakoztatni, melyek a szegedi tájnyelvben is *í*-ző formát mutatnak: *emísz* 'emészt', *kelisz/kiliz* 'kérész', *kinyér* 'kenyér', *kukurikul* 'kukorékol', *penísz* 'penész', *típ* 'tép'. A boszorkányperekben viszont olyan szavak mutatnak *í*-zést, amely esetek a *Szegedi szótár*ából nem adatolhatók.

Csak néhány példa ezek közül: *miríszlett* 'merészlett', *kirt* 'kért' (73), *dil után* (82), *szandikidatt* 'szándékozott' (78), *tiged* (70), *igett borba* 'égett borban' (79), *az vendighsighben* (82), *meghbeszilllette* (68) stb.

A Podharadszky főjegyző és Nagy Pál tanácsos által írt levélben a következő adatok szerepelnek: *portikáját* 'portékáját', *dizma* 'dézsmá' (37).

A fentebbi példákon túl, a boszorkányperekben még gyakoribb és általánosabb az a jelenség, amikor az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelben jelentkezik ez az alak. Ez a jelenség a *Magyar Dialektológia* tankönyv szerint a mai szegedi nyelvjárás gyakori formája, annak ellenére, hogy a szegediek alapvetően nem *í*-ző beszélők:

hiti után vallya (28), *reám jött ember képiben* (68), *gyermekinek* (78), *azon igiretíre, kezít* (84), *szörítt* (6), *Tisza szélin* (10a), *életíre* (70), *enyim vagy* (16), *cselekedetinek* (40) stb.

Ha az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelben jelentkező *í*-zést nem veszem figyelembe, az általam talált egyéb nem túl nagyszámú *í*-ző adat felbukkanása mégis némi magyarázatot kíván. Ha az előfordulások helyét vesszük alapul, akkor ismét azok az iratok kerülnek látóterünkbe, amelyekben feltehetőleg az írnok anyanyelvjárása nem szegedi. Itt utalnék a már emlegetett Podhradszky főjegyzőre, aki felvidéki nemesi származású ifjú volt, s fiatalon került a szegedi tanács közelébe. (vö. Reizner III.: 48) Ez a tény 37. iratban tapasztalható *í*-zés megjelenését megmagyarázhatja, hiszen akkor feltételezhetjük, hogy anyanyelvjárásának része lehetett a zárt *í*-zés. Az illeszkedésszerű *ö*-zést mutató iratok mindegyikében előfordult több-kevesebb *í*-zett szó is.

Az *i/i-ző* alakok mellett az *é-zés* is megtalálható a szegedi boszorkányperekben, viszonylag sok példa igazolja ezt.

szerént 'szerint' (7), *alégh* 'alig' (55), *verétték* 'veríték' (30), *sénlődése után* (28), *vörös tenta* (7), *szélaj* 'szilaj' (75), *edgyék* 'egyik' (73), *kévánt* (70). A főjegyző és tanácsos levelében ezek az adatok lelhetők fel: *érégységből* 'irigységből', *érant* 'iránt' (37).

Az *-ít* képző esetén is tapasztalható az *é-zés*: *készécsetek*, *tekerétve* (61), *tüzesécsen* (75), *gyógyéttása után* (28) stb. Gyakori e képző kapcsán az is a perek szövegében (főleg az 1728–1729-es években készült iratok esetében), hogy nem mindig egyértelmű, hogy *i*-ről vagy *é*-ről van szó, a sok bizonytalan eset miatt így nem is számszerűsítettem a megoszlást. Ha azonban a bizonytalan eseteket nem veszem most számításba, az arányokat tekintve a nyíltabb forma tekinthető dominánsnak (körülbelül 80% a nyíltabb, 20% a zártabb).

Papp (1961: 216) megjegyzi, hogy az *é-s* forma a XVI. századi deáki nyelvhasználatban nem volt norma értékű, s sokszor csak az *i-zés* kompenzálása miatt jelentkezett a nyíltabb forma. Ez a kompenzálás pedig írnokokként lehetett eltérő is, hiszen a nyelvi tudatosság is hatással volt arra, hogy megjelenik-e az írnoknál az *é-zés*, s ha igen, akkor milyen arányban. Továbbá a *kéván*, *kénál* típusú szavak a XVI. századi írnokok nyelvében normatívnak számítottak. Ha ez így van, akkor az *é-zést* nem minden esetben kell nyelvjárási sajátosságként kezelni, hanem inkább regiszterbeli eltérés nyomaként lehet számon tartani.

Erős *l*-ezés

Az erős *l*-ezés szintén jellemző a dunántúli régiók nyelvjárására, illetve a boszorkányperek anyagából is adatolható, így érdemesnek tartottam ezt is megvizsgálni. Az *l ~ ly* hangviszony történetében a XVI. században jelentős változások zajlottak le, melyek következtében nyelvjárásaink *l*-ező és *ly*-ező részlegekre váltak. A tövégi elvonódások és különböző analógiás hatások révén a nyugati nyelvjárásokban az *l*-ező, míg a középső és keleti nyelvjárástípusokban az *ly*-ező alakok szereztek nagyobb érvényt maguknak.

A következő adatokban *l*-ezést láthatunk: *Tavall* (5), *nyavala* (10a), *hüvelkével* (7), *mihelest* (12), *Mélkúti* (25), *személel* 'személlyel' (82), *paszullal* (70), *Vásárheli* (51), *melliket* (11), *felleb* 'feljebb' (28), *helett* (40).

Ugyanakkor az *l* helyén is találunk palatalizált alakokat: *Károlyi Pélya* 'Károlyi Péla' (68), *a mitt csinály* 'amit csinál' (47), *mively* (79) stb. A palatális jelölés minden valószínűség

szerint palatális ejtést is jelentett, tehát ebből lehet következtetni a korabeli beszélt nyelvre is. Annyi bizonyos, hogy az iratokban az arányokat tekintve sokkal erősebb érvényt szerzett magának az *l*-ezés, a középső nyelvjárási területeken is jellemző *ly*-es alakok viszont csak kis százalékot képviselnek.

Az illeszkedéses *ő*-zést mutató iratok közül mindegyikben szerepelt *l*-ezés is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi vallomásban nem szerepeltek ilyen adatok, ugyanis az 1728-as esztendőben íródott dokumentumok nagy részében is fellelhetők az *l*-es szavak. Leginkább a következő szavak érintettek ebben a változásban: *mihelest*, *taval*, *nyavala*, *ilen*, *olan*, *mel/valamel*, *helett*, *személ* stb. Úgy tűnik tehát, hogy azok az iratok is érintettek ebben a váltakozásban, melyek esetében úgy vélem, talán szegedi származású írnok jegyezhette le őket. Továbbá még egy furcsaságot is felfedeztem: amellet, hogy vannak olyan szavak, melyek az *l*-ezés jelenségét mutatják, előfordul, hogy palatalizált alakok is feltűnnek, ráadásul akár ugyanabban az iratban is. Például a 83. iratban a következők fordulnak elő: *folt* 'folyt', *folamodván* 'folyamodván', *halogh* 'hályog', *mellyette* 'mellette', illetve *ollannak* 'olyannak', *Sörös Mihálnet*. Ez az irat egyébként tanúvallomásokat tartalmaz, és nem feltételezhető, hogy több kéz írta volna. Mi magyarázhatja, hogy e tekintetben ilyen eltérés mutatkozik egyetlen dokumentumban? Ha a tanúvallomások lejegyzése azonnal történt, elképzelhető, hogy a tanúk nyelvhasználatában jellemző jegyeket rögzítette le a lejegyző, és ez esetleg keveredhetett a saját anyanyelvjáráásával is. Ennél a jelenségnél - mivel sok iratban fordul elő, s van, hogy következtetlenül - tehát csak óvatosan vonhatunk le következtetéseket.

A gy-zés, ty-zés jelensége

E jelenségek nem fordultak elő nagy számban a korpuszban, mégis különlegességük folytán úgy véltem, érdemes ezekről is szót ejtenem. A felszólító mód jele és a birtokos személyjel is *gy*-ként realizálódott ebben a három példában: *vergye meg* (75), *vargy* 'várj' (75), *gallergyat* 'gallérját' (76).

A XV. században az *rj* > *rgy* hangváltozás a Dunántúl délnyugati részén indult meg, sőt a változás belső nyelvi terjedése révén a *j* > *ty* változás is megjelent a zöngés-zöngétlen párhuzam alapján. A XVII-XVIII. század folyamán tehát ez a nyugati magyar nyelvjárási jelenség teret hódított, de a középső és keleti nyelvjárásokra már nem terjedt tovább. (Benkő 1957: 100.) Mivel tehát Szegeden ebben a korban nem valószínű, hogy a jelenség elterjedt lett volna, érdekes, hogy mégis megőrződött a XVIII. századi iratokban. A 75. és 76.

dokumentum az illeszkedéses *ö*-zést tartalmazók közé tartozik, így adja magát a következtetés: ezt is lehet a nyugat-dunántúli nyelvjárás(ok)ra utaló nyomként értelmezni.

A *j > ty* változásra a következő példát kétszer találtam meg ugyanabban az iratban: *gyaptyuban betakarva* (79). A 79. irat szintén egyúttal az illeszkedéses *ö*-zést mutatók közé tartozik. Ezzel szemben például a *Gyapjas Panna* (10a) vagy *Gyapjasné* (23) nevek viszont nem mutatnak *ty*-zést. Ennek úgy vélem, egyértelműen az a magyarázata, hogy a *gyaptyu*-t és a *Gyapjas* nevet leíró írnok személye különböző. Ezt egyrészt az íráskép, betűvezetés is alátámasztja, másrészt a három irat között egyértelműen felfedezhetőek olyan nyelvjárási jelenségeket érintő különbségek, melyek alapján szintén el lehet őket egymástól különíteni.

A főnévi igenév képzője

A főnévi igenév képzőjét tekintve szintén vegyes képet láthatunk. A mai sztenderd alaknak megfelelő *-ni* mellett egyéb formák is megjelennek a perekben. A *-nyi* forma a következő néhány példában látható: *kennyi* (61), *fekünyi* 'feküdni', *megh fogod bányi* 'meg fogod bánni' (73) *fejnyi ment* (75), *vinnyi* 'vinni' (47). Az egykor veláris *i*-t tartalmazó tövek után a *-nya* mutatkozik: *ide hinya*, *sirnya rinya* (55). A palóc területről származó Podhradszky levelében két adat mutatkozik: *tudnya illik* és *maga fogh irnya*. A *-nyi* és *-nya* forma ma a nyugat-dunántúli és a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióban, illetve Közép-Somogyban (dél-dunántúli régió) mutatható ki. A palóc nyelvjárási régióból az úgynevezett középső tömbben (középpalóc és Ipoly vidéki) is *-nyi* a főnévi igenév formája, de a veláris hangrendű változat is megjelenik. Így nem meglepő, hogy a palóc származású főjegyző esetében is előfordul a *-nya* forma, igaz, ez inkább mégis a dunántúli területekre jellemző. S hogy pontosan mely iratokat is érintik a főnévi igenév ezen formái? Meglepő módon nemcsak a feltételezhetően dunántúli jegyző tollából származó iratokban jelennek meg ezek, hanem az 1728–29-ben íródott dokumentumokban is. A biztosan szegedi lakos, Fodor Ádám feljelentésében egyértelműen *-ni* képzős ige található, tehát Szegeden és környékén vélhetően abban az időben is a depalatalizált forma volt a megszokott.

Tények és következtetések az öt jelenség alapján

Mit lehet megfigyelni az iratok eddigi nyelvi tényei alapján? Egyes jelenségek – mint például az *l*-ezés – olyan dokumentumokban is megtalálható, ahol nincs illeszkedéses *ö*-ző adat. Ennek oka lehet az, hogy a vélhetően szegedi vagy egyéb nyelvjárási területéről származó

lejegyző anyanyelvjárásában is lehetett valamilyen fokú *l*-ezés, illetve akár Szegeden is lehetett kis mértékben elterjedt jelenség (a szakirodalom is inkább csak tendenciákat említ).

Ha az illeszkedéses *ő*-zést mutató iratokat vizsgáljuk meg alaposabban, a következőket tudom elmondani az alapvetően nyugat-dunántúli nyelvjárásra jellemző nyelvi adatokról. Az illeszkedéses *ő*-zést mutató iratokban az *í*-zés volt a legdominánsabb, hiszen mind a 8 dokumentumban szerepelt *í*-zés, még az egy A/4-es oldal terjedelmét sem elérő iratban is. Ez a jelenség azonban a többi iratban is felbukkant, igaz, azokban többnyire inkább az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel nyelvjárási formájában jelentkezett. Az általam említett illeszkedéses *ő*-zést mutató szövegekben a második leggyakoribb dunántúli nyelvjárásokra jellemző jelenség a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája volt. Az *á* utáni *o*-zás viszonylag kevés adatban mutatható ki, de négy irat mutat ilyen adatokat is. Az *l*-ezés csak három vallomásban szerepelt a nyolc irat közül, az *explozív gy*-zés és *ty*-zés pedig még kevesebbszer. Utóbbi esetében csak három példát találtam, ami csekélynek mondható, de úgy vélem, sokatmondó az, hogy pont azokban az iratokban leltem rájuk, ahol eredetileg is több, a dunántúli nyelvjárásra jellemző nyelvjárási jelenség is tömörülni látszódott. Az illeszkedéses *ő*-zésen kívül egyetlen irat volt, ahol az összes általam kiválasztott jelenség szerepelt. A 75. számú irat összesen négyoldálnyí, tanúvallomásokat tartalmazó szöveg. Ennek az iratnak a végén szerepel három aláírás is, Barcza János nótárius nevével is ellátva. Barcza János kezéhez tartozik még több irat is.

Véleményem szerint a nyolc irat közül a legérdekesebb az, amelyiket a nyomtatásban megjelent kiadások rendszerint úgy tüntetnek fel, hogy „Valamelyik boszorkány vallomása”. A 46. számú irat esetében nem derült ki eddig a tartalom alapján, hogy pontosan melyik vádlott vallomásának töredékéről van szó, de a nyelvjárási jelenségek alapján már azt tudjuk, hogy melyik írnok munkája! Az íráskép és betűvezetés, illetve a nyugat-dunántúli nyelvjárási adatok alapján biztosan állíthatom, hogy ez az irat Barcza János nótárius lejegyzéséből született. Eddigi kutatásom alapján még nem derült ki, hogy honnan származhatott az említett tisztségviselőnk, de úgy vélem, a nyelvészeti vizsgálódás alapján mégis szinte biztosra vehető, hogy a jegyzőnk nyugat-dunántúli származású lehetett. Mindezt alátámasztják a XVIII. századi társadalmi mobilitással foglalkozó munkák is.

A Szeged történetét taglaló munkák közül sok említi, hogy a törökdhálás után felszabaduló középső megyéink szinte teljesen elnéptelenedtek, így nem volt ritka, hogy a törökök által kevésbé pusztított területekről vándoroltak a néptelen vidékekre. A *Szeged*

története című nagy munka második kötete szerint Szegedre az alábbi térségekből érkeztek új lakosok: 1) Duna-Tisza köze, Jászság, Tiszántúl (70%), 2) Temesi bánság (5,6%), 3) Dunántúl (9,2%), Felvidék (9,2%), Erdély (5,6%). 1720 és 1799: német és szlovén, illetve egyéb nemzetiségek betelepülése

Szabó Ferenc (2008: 37) szerint az 1820-as évektől kezdődik meg igazán a közép- és kismemesi réteg tagjainak nagyobb arányú betódulása Csongrád megyébe (illetve Temes, Csanád és Békés megyékbe). Vélhetően aki 1820 előtt költözött az Alföld ezen megyéibe, valószínűleg azért hagyta el a korábbi családi kúriáját, mert gyors karrier feljutásában bízott. Ez Szegeden különösen lehetséges volt. Szabó úgy véli, a bevándorló nemesek a Felvidékről, Dunántúlról, Szabolcs és Szatmár vidékéről, illetve Erdélyből érkezhettek. Lényegében az általam felvázolt nyelvészeti adatok alapján pontosítani tudjuk ezt a képet, azaz a Dunántúl esetében elmondható, hogy a nyugat-dunántúli régió érintett lehetett az elvándorlást tekintve.

Fontosnak tartom még megjegyezni azt is, hogy Csanád megyében 1730 és 1786 között az volt a jellemző, hogy a megyei tisztségeket a Felvidékről érkező nemesek töltötték be. Miért ne lehetett volna ez így Szegeden is? Elég csak a felvidéki származású Podhradszky főjegyzőre gondolnunk, aki 1728 és 1732 között volt Szeged főbírája. (Reizner III.: 65)

Egyéb jelenségek

Úgy gondolom, a kidomborított adatokon túl, érdemes a többi nyelvjárási jelenségre is utalnom, hiszen e nélkül aligha lehetne a nyelvjárási képet megrajzolni (akkor is, ha csak fonológiai, morfofonológiai jegyek vizsgálatáról van csupán szó).

Választott korpuszomban az *i ~ ö* megfelelésre nem találtam példát, de az *i ~ ü*, *e ~ ü* váltakozás felfedezhető. Az általam talált adatok egyáltalán nem nevezhetők magas előfordulásúaknak, és úgy gondolom, a szegedi tájnyelv részét képezhették ezek az alakok. Így különösebb nyelvjárási következtetéseket sem tudunk ezen adatok meglétéből levonni (szemben például az *ö*-zés hiányával).

A magánhangzók zártságát az *o ~ u*, *ö ~ ü* hangviszonyokban is vizsgáltam. Nemcsak fonológiai, hanem morfofonológiai pozíciókat is figyelembe vettem. Így a *-nemő*, *nevő* típusú alakokat, a *söprű*, *fürdő* szavakat, egyes határozószavakat, a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel (*-uk*, *-ük*, *-juk*, *-jük*) előfordulásait vizsgáltam meg. A nyílt *ö*-zés adatai mellett zárt *ü*-zők is előfordultak, melyekről azt találtam, hogy hangsúlyos szótagban sokkal

gyakoribbnak tekinthető a megjelenése, mint szuffixumban. Adataim alapján azt mondhatom, hogy az $\ddot{o} \sim \ddot{u}$, $o \sim u$ hangkapcsolatokat érintő összes minőségi változás száma nem mutat szignifikáns eltérést a köznyelvi alakokhoz képest. Természetesen egy-egy szó kapcsán látható, hogy melyik alak számít általánosabbnak, így óvatosan csak annyit fogalmazhatok meg, hogy a zártság tekintetében is érvényesülnek (hol kisebb, hol nagyobb arányban) a nyelvjárási jelenségek. A morfofonológiai pozíciókban jelentkező jelenségek kapcsán azt mondhatom, hogy úgy tűnik, a periratokban a nyíltabb forma, vagyis a nyelvjárásiasság felé tapasztalható elmozdulás, a nem tájnyelvi alakok későbbi korokban fognak nagyobb érvényt szerezni maguknak.

A főnévi igenév palatalizált formái mellett az egyéb n -es, ny -es alakok is érdekesnek bizonyultak. Az általam vizsgált iratokban az $n \sim ny$ hangviszonyra különböző példákat találtam. A palatalizáció mellett a depalatalizációra is szép számmal találunk példákat a korpuszból. A keleti nyelvjárásokban a többelseji $n > ny$ palatalizáció mellett megjelent a tővégi nominativusi n is. Úgy tűnik, a boszorkányperekben is látható ilyen előfordulás (természetesen a mai köznyelvi formák mellett).

Összefoglalás

Dolgozatomban a szegedi boszorkányperek iratanyagában felfedezhető legérdekesebb nyelvjárási jelenségeket kívántam bemutatni. Ezen belül leginkább a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióra jellemző illeszkedéses $\ddot{o}$ -zés adatait ragadtam meg, mely egyfajta kiindulási és viszonyítási pont volt a vizsgálat során. Így jutottam el a többi, részletesebben is bemutatott jelenséghez. Az illeszkedéses $\ddot{o}$ -zést tartalmazó vallomások, tanúvallomások esetében az egyéb fonológiai váltakozások megerősítették azt a hipotézisemet, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióból is érkezhettek írnokok Szegedre a XVIII. század elején. Ezt a Szeged és Csongrád megye történetével foglalkozó munkák is alátámasztották a kutatásom során. Az $a \sim o$ hangkapcsolat esetén úgy vélem, további vizsgálat is szükséges. Érdemes lenne az ezen adatokat tartalmazó iratokat ugyanolyan mélységben feltárni, mint az $\ddot{o}$ -zést mutató dokumentumokat. Rendkívül izgalmas kérdésnek bizonyulhat, hogy vajon a Nyugat-Dunántúlról és a Felvidékről érkezőkön kívül egyéb területekről származnak-e lejegyzők. Továbbá úgy vélem, a vélhetően szegedi jegyzők által készített iratok esetében is egy alaposabb vizsgálódás szükséges abban a tekintetben, hogy vannak-e egyéb, kifejezetten a szegedi nyelvjárásra jellemző jelenségek (akár a morfofonológiát, akár a morfológiát, akár a szintaxist tekintve), s ha igen, milyen arányban jelentkeznek.

Jelen dolgozatban ezek mellett próbáltam olyan más nyelvi adatokat is bemutatni, melyek kapcsán a mai nyelvjárási és nyelvjárástörténeti tudásunk alapján ismert tényeket is igyekeztem megismertetni. Természetesen azzal lenne teljes a nyelvjárási kép megrajzolása, ha az összes előforduló nyelvjárási jelenséget bemutatnám. E munkából hiányzik viszont a morfológia és szintaxis leírása, csak a fonológia és morfofonológia mozzanataira utaltam. Úgy vélem, így egy részletesebb munka első lépéseit tudtam megtenni, a további kutatás egyértelműen szükségesnek látszik.

Felhasznált irodalom

Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*. Akadémiai, Budapest

Barta László 1892: *A községi jegyző hivatása közigazgatásunk és társadalmunkban*, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest

Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Tankönyvkiadó, Budapest

Berta Tibor 1995: *Szeged város levéltára: 1359–1950*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

Blazovich László 2007: *Szeged rövid története*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

Egriné Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Akadémiai, Budapest

ÉKSz.= Pusztai Ferenc (főszerk.) 2006: *Magyar Értelmező Kéziszótár*, Akadémiai Budapest

Farkas József (szerk.) 1985: *Szeged története II*. 1686–1849, kiadja a Somogyi Könyvtár, Szeged

Géczi Lajos 2002: *A török kiűzésétől a szabadságharc leveréséig 1686–1849*, in: Péter László szerk.: Szatymaz földje és népe – online elérhető 2015. 01. 04-én: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szatymaz/pages/006_a_torok_kiuz_esetol.htm

Gréczi-Zsoldos Enikő 2013: *A történeti szociolingvisztikáról*, in: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, Gondolat, Budapest

Haader Lea 1998: Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében, in: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest, 64–68.

Hegedűs Attila 1986: Történeti szociolingvisztika? in: *Magyar Nyelv*, LXXXII. évf. 2. sz. Budapest

Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar Dialektológia*, Osiris, Budapest

Németh Miklós 2004: *Nyelvjárási, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Akadémiai, Budapest

Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás a társadalmi és műveltségi tényezők tükrében – XVIII. századi nyelvi változók elemzése*, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

Oltvai Ferenc 1957: Újabb adatok kerültek elő a szegedi boszorkányokról, in: *Délmagyarország*, 1957. július 7. 157. sz., Szeged – online elérhető 2015. 01. 04-én: http://digit.bibl.u-szeged.hu/00000/00099/01957/00157/dm_1957_157.pdf#page=7

Papp László 1961: *Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Akadémiai, Budapest

Reizner János 1899–1900: *Szeged története I–IV*. Szeged – online elérhető 2014. 11. 28-án: <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/index2.html>

Szabó Ferenc 2008: Az alföldi nemesi vármegyék újrászervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században, in: Szabó Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, kiadja a Békés Megyei Levéltár és Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 37–41.

Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Akadémiai, Budapest

Függelék

A kutatás időtartama alatt elérhető levéltári iratok jegyzéke:⁷

⁷ A zárójelben látható római, illetve arab számok a Reizner János-féle kiadásban található számozásnak felelnek meg. Tehát ahol az irat megnevezésén kívül nincs ilyen jelzés, az a peranyag nem található meg a Szeged története című kiadványban.

1. 1726. Kökény Andrásné feljelentése
2. 1726. június 04. Kökényné és Dóka Panna elleni jegyzetek
3. 1726. június 08. Kökényné elleni tanúvallomások
4. 1728. június 14. Kökényné Nagy Anna, Kovács Pál, Rózsa Pál, Rózsa Dániel és Kerela boszorkányságára vonatkozó tanúvallomások (CCVII. 1.)
5. 1728. június 14. Kökényné, Kerela és Katona Ferenc boszorkányságára vonatkozó tanúvallomások (CCVII. 2.)
6. Giliczó Jánosné Nagy Anna (korábban Kökényné) vallomástöredéke (CCVII. 3.)
7. Giliczó János felesége, Nagy Anna (korábban Kökényné) vallomása (CCVII. 4.)
8. Kökényné Nagy Anna és Malmos Katalin vallomása (CCVII. 5.)
9. Kökényné vallomása (CCVII. 6.)
10. 1728. június. Dancsó Jánosné Hisen (Hesen) Borbála vallomása (CCVII. 7.)
11. Kovács Pál koldusbíró vallomása (CCVII. 8.)
12. 1728. Szánthó Mihály vallomása (CCVII. 9.)
13. 1728. június. Végh Istvánné Koncz Sára vallomása (CCVII. 11.)
14. 1728. június. Dancsó János vallomása (CCVII. 12.)
15. Danyi Jánosné Tóth Erzsébet vallomása (CCVII. 13.)
16. 1728. június. Rózsa Dániel boszorkánykapitány önvallomásai (CCVII. 14.)
17. 1728. június. Rózsa Dánielné Széll Zsuzsanna vallomása (CCVII. 15.)
18. Katona Ferenc vallomásai (CCVII. 16.)
19. Borbola Ferenc vallomása (CCVII. 17.)
20. Csikós Jánosné Erme Örzse vallomása (CCVII. 18.)
21. Jancsó Pálné Szanda Kata vallomása
22. 1728. Dugonicsné Barak Margit vallomása
23. 1728. június. Jegyzék a boszorkányok kártevéseiről, rontásairól (CCVII. 19.)
24. Ügyészi indítvány a boszorkányok kínzással egybekötött tűzhalálára (CCVII. 20.)
25. A szegedi boszorkányokkal kapcsolatban lévő más vidéki boszorkányok jegyzéke (CCVII. 21.)
26. Légrádi Jánosné Malmos Katalin vallomása (CCVII. 22.)
[Reiznernél 22/A és 22/B szerepel. A 22/B rész nem ebben az iratban található, hanem az általam 8-as számúnak rendelt mappában.]
27. 1728. június 21. Makó város levele Szeged tanácsához (CCVII. 24.)
28. 1728. június 26. A szegedi boszorkányok rontásaira vonatkozó tanúvallomások, bizonyítások (CCVII. 23.)

29. 1728. június 26. Töredék: Kökényné, Katona Ferenc, Dancsóné és Rohonkáné vallomása és tanúk vallomása (CCVII. 25.)
30. 1728. június. Töredék: Szandáné, Kovács Pál, Rózsa Dániel, Kerela, Kökényné, Rohonkáné, Katona Ferenc boszorkányságára vonatkozó tanúvallomások
31. 1728. június 26. Giliczóné, Jancsóné, Katona Ferenc és Kovács Pál elleni ügyészi vád és ítélet, (CCVII. 26.)
32. 1728. június 26. Jancsóné és Kovács Pál kényszervallomása (CCVII. 27.)
33. 1728. június 26. Ügyészi vádemelés és ítéletjavaslat Rózsa Dániel és társai ellen (CCVII. 28.)
34. 1728. június 26. Giliczóné, Jancsóné, Véghné, Katona Ferenc, Kovács Pál, Dancsó János, Légrádiné, Danyiné, Dancsóné, Rózsa Dániel, Rózsáné, Borbola Ferenc, Szánthó Mihály, Dugonicsné perfelvétele, vallomáshitelesítése, kínvallatás és tűzhalálra szóló elítélése (CCVII. 29.)
35. 1728. július. A halálra ítélt boszorkányok ügyében a szavazások jegyzéke (CCVII. 31.)
36. 1728. július 14. Pálfiné Köre Ilona vagy Kerela boszorkányságára vonatkozó tanúvallomások, (CCVII. 32.)
37. Podharadszky György főjegyző és Nagy Pál tanácsos 1728. július 15-én Pozsonyban kelt levele a szegedi boszorkányok ügyében
38. 1728. július 21. A boszorkányok halálos ítéletei (CCVII. 34.) – magyar nyelven
39. 1728. július 21. A boszorkányok halálos ítéletei (CCVII. 35.) – latin nyelven
40. Az 1728. július 21-én tűzhalálra és fővesztésre ítélt 13 boszorkány halálos ítéletének egyik változata (CCVII. 37.)
41. 1728. július 21. A 13 boszorkány (Rózsa Dániel és társai) halálos ítélete (CCVII. 37. töredéke)
42. 1728. július 23. A boszorkányok utolsó vallomása az ítélet végrehajtása előtt (CCVII. 38.)
43. Mihalovits Györgyné Szubin Beda 1728. október havi levele (CCVII. 41.) – latin nyelven
44. Mihalovits Györgyné ügyében Szeged igazoló levele a királynak (CCVII. 43.) – latin nyelven
45. 1728. november 23. 16 boszorkány stigmajegyzéke (CCVII. 30.)
46. 1728. Valamelyik boszorkány vallomása, kínvallatása (töredék, CCVII. 44.)
47. 1728. Horváth Istvánné (Bogadussáné) vallomása

48. 1729. március 7. Rohonkáné Koncz Sára és Horváth Mátyás özvegye (Bogadussáné) halálos ítélete (CCVII. 46.)
49. 1730. december. Lőrík Marianna, Kázár Ádám özvegyének vallatása alkalmával feltett kérdések (CCVII. 47.)
50. 1730. december. Lőrík Marianna, özvegy Kázár Ádámné észrevételei az ellene felhozott vádakra (CCVII. 48.)
51. 1730. december 12. Lőrík Marianna, Kázár Ádám özvegyének boszorkánysági ügyében elhangzott tanúvallomások (CCVII. 49.)
52. 1730. december. Lőrík Marianna, Kázár Ádám özvegye elleni ügyészi vád (CCVII. 50.)
53. 1731. Kocsis Mihályné elleni tanúvallomások (a hátoldalon szavazati jegyzék)
54. 1731. január. Jámbor Katalin ügyében a tanácstagok szavazatairól készített jegyzék (CCVII. 63.)
55. 1731. október 29. Boszorkánysággal vádolt özvegy Csuka Péterné Czinderi Ilona, (másképp: Csipkekötő asszony) rontásaira vonatkozó tanúvallomások (CCVII. 51.)
56. 1731. november. Boszorkánysággal vádolt Czinderi Ilonának, azaz Csuka Péter özvegyének önvallomásai (CCVII. 52.)
57. 1731. november 14. Boszorkánysággal vádolt özvegy Csuka Péterné Ergelőczy Ilona elleni ügyészi vád, védekezése és kínvallatásra való elítélése (CCVII. 53.)
58. 1731. november. Özvegy Csuka Péterné Ergelőczy Ilona ügyében történt szavazási jegyzék (CCVII. 54.)
59. 1731. november. Özvegy Csuka Péterné Ergelőczy Ilona és Ludas Molnárné Kovács Zsófia a város területéről való kitiltásra szóló ítélet (CCVII. 55.)
60. 1731. november. Özvegy Csuka Péterné Ergelőczy Ilona és Ludas Molnárné Kovács Zsófia a város területéről kitiltott boszorkányok eskümintája (CCVII. 56.)
61. 1731. január 19. Ludas Molnárné Kovács Zsófia elleni tanúvallomások (CCVII. 57.)
62. 1731. november 14. Ludas Molnárné Kovács Zsófia vallomása, illetve a felmerült vádak és rontások tagadása (CCVII. 58.)
63. 1731. november. Ludas Molnár Istvánné Kovács Zsófia ügyének ítéletre bocsájtása alkalmából tett feljegyzés (Bírói recapitulatio.) (CCVII. 59.)

64. 1731. nov. 14. és 15. Ludas Molnár Istvánné Kovács Zsófia elleni perfelvétel, ügyészi vád, végtárgyalás és kínvallatás után a város területéről való kitiltására szóló ítélet (CCVII. 60.)
65. 1731. november hó. Ludas Molnár Istvánné Kovács Zsófia ügyében a tanács tagjainak szavazatairól készített jegyzék (CCVII. 61.)
66. 1731. november 16. Berta János, Tóth Mátyás, Urbán Ferencz és Szabó Ferencz, valószínűleg boszorkányság miatt vádolt egyének ügyében készült feljegyzés (CCVII. 62.)
67. 1733. november 19. – 1734. március 30. Szeri Mátyásné Csorna Katalin elleni ügyészi vád, két rendbeli kényszervallatási határozat és lefejezéssel kapcsolatos tűzhalál ítélet (CCVII. 64.)
68. 1734. június 19. Károlyi Ilona elleni tanúvallomások (CCVII. 65.)
69. 1734. szeptember 28. Károlyi Ilona elleni végtárgyalás, ügyészi vád és a város területéről való kitiltásra szóló ítélet (CCVII. 66.)
70. 1734. november 10. Szibininé Stána, azaz Kisgörög Istvánné elleni tanúvallomások (CCVII. 67.)
71. 1735. március 29. Szibininé Stána vallomásai (CCVII. 68.)
72. 1736. június 12. Boszorkánysággal vádolt Pávó Gergelyné Fűrűs Ilona ügyében kelt vád és ítélet (CCVII. 69.)
73. 1736. október 8. Bordás Mihályné Pápai Katalin rontásaira vonatkozó tanúvallomások (CCVII. 70.)
74. 1737. jan. 28. Boszorkánysággal vádolt Bordás Mihályné Pápai Katalin elleni ügyészi indítvány és a város területéről való kitiltási határozat (CCVII. 71.)
75. 1737. május 10. Búza Jánosné Molnár Ilona elleni tanúvallomások (CCVII. 72.)
76. 1737. július 30. Búza Jánosné Molnár Ilona önvallomásai (CCVII. 73.)
77. 1737. augusztus 16. Tanácsi utalvány Búza Jánosné Molnár Ilona boszorkány kínvallatása alkalmára készített ing árának kifizetéséről (CCVII. 74.)
78. 1737. június hó. Hódi Györgyné Kovács Rózsához intézett kérdések és önkéntes vallomások (CCVII. 75.)
79. 1737. június 5. Hódi Györgyné Kovács Rózsa elleni tanúvallomások (CCVII. 76.)
80. 1737. július hó. Hódi Györgyné Kovács Rózsa védekezése az ellene elmondott vádakra (CCVII. 77.)

81. 1737. július-augusztus. Búza Jánosné Molnár Ilona és Hódi Györgyné Kovács Rózsa elleni ügyészi vád, kínvallatás iránti határozat és a város területéről való kitiltásra szóló ítélet (CCVII. 78.)
82. 1737. július. Hódi Györgyné Kovács Rózsa kényszervallomásai (CCVII. 79.)
83. 1737. augusztus 13. Farkas Istvánné Nedelko Margit elleni tanúvallomások
84. 1744. december. Özveggy Fóris Gergelyné Dóka Ágnes és Albert Jánosné Lantos Margit (korábban Bálóné) elleni tanúvallomások (CCVII. 80.)
85. 1744. december 18. Özveggy Fóris Gergelyné Dóka Ágnes és Albert Jánosné Lantos Margit (korábban Bálóné) perfelvétele, tűzhalálra szóló ügyészi vád és a város területéről örök időkre való kizáratásukra vonatkozó ítélet (CCVII. 81.)
86. Töredék: Valamely kihallgatás során elhangzott kérdések (A Hiányos feliratú mappában, egyelőre nem tisztázott, hogy melyik kézhez tartozó írás.)